

Рајна ДРАГИЋЕВИЋ
Универзитет у Београду
Филолошки факултет

НЕКИ ТЕОРИЈСКИ И МЕТОДИЧКИ АСПЕКТИ РЕГУЛАРНИХ МЕХАНИЗАМА ТВОРБЕ РЕЧИ У НАСТАВИ СРПСКОГ КАО СТРАНОГ ЈЕЗИКА¹

1. РЕГУЛАРНИ ПРОЦЕСИ У НАСТАВИ СРПСКОГ КАО СТРАНОГ ЈЕЗИКА. Један од важних задатака у настави страног језика јесте омогућити ученицима да препознају значења речи које им нису познате када се употребе самостално, независно од текста. Главна стратегија којом наставник треба да се послужи у раду са ученицима јесте да код њих развија способност да препознају аналогiju, једну од најважнијих језичких законитости, која је изазвана регуларним процесима у језику. То значи да је за унапређивање наставе српског као страног језика важно истражити и пописати регуларне процесе, а затим та сазнања укључити у наставу српског као страног језика. Чини се да је највише регуларних процеса у творбеним и семантичким механизмима, па на њих треба обратити посебну пажњу у настави. И у научном, а не само у методичком смислу, изазовно изгледа задатак који поставља Л. Б. Трушина (1974), а то је *развијање способности успешног претпостављања значења речи у страном језику*. Управо том проблему биће посвећен овај рад.

2. ПОТЕНЦИЈАЛНИ РЕЧНИК У НАСТАВИ СТРАНОГ ЈЕЗИКА. Л. Б. Трушина (1974: 69) такав лексички фонд који ученицима није познат, али га могу реконструисати назива *потенцијалним* и сматра (следећи И. М. Бермана

¹ Овај рад је претходно објављен под насловом: „Неки теоријски и методички аспекти регуларних механизма творбе речи у настави српског као страног језика”, *Српски као страни језик у теорији и пракси* IV, тематски зборник радова, главни уредник Весна Крајишник, Београд: Филолошки факултет, 2020, 131–141.

и др. 1968) да у њега улазе следеће речи: 1) изведенице и сложенице које се састоје из делова чије је значење ученицима познато; 2) интернационализми који у матерњем и страном језику имају исту семантику и сличну графичко-акустичку форму; 3) вишезначне речи које на исти начин развијају полисемантичку структуру; 4) речи чије се значење може препознати из контекста.

3. ДЕРИВАТОЛОШКИ ПРОБЛЕМИ У ПОЧЕТНОЈ НАСТАВИ СЛОВЕНСКИХ ЈЕЗИКА. Да би испитала на који начин странци усвајају творбу речи у руском језику, Л. Б. Трушина (1974) је спровела анкету са студентима чији је матерњи језик шпански и који су пола године учили руски језик. Уочила је, између осталог, и следеће проблеме: 1) за странце је творба речи чешће факт језичког система него средство за учење непознатих речи (то значи да на почетку примања страног језика, странци нису свесни да се у учењу нових речи могу користити већ усвојеним творбеним обрасцима, па је задатак наставника да им помогне у томе); 2) творба речи се чешће усваја као средство произвођења нових речи него као средство разумевања постојећих речи (што значи да чак и ако се користе творбеним механизмима, странци их неће употребити у декодирању непознатих речи); 3) странци често обраћају пажњу само на коренску морфему лексеме (а то значи на њено значење), а занемарују њену структуру; 4) странци често не доводе у везу мотивну и мотивисану реч (па мисле да у исто гнездо спадају, на пример, *брати* и *брат*).

4. КА ТВОРБЕНОМ МИНИМУМУ. На основу спроведеног истраживања, Л. Б. Трушина (1974: 72) изводи неколико важних закључака и износи инструкције за методику наставе творбе речи руског (и других словенских језика) као страних: 1) творбу речи треба предавати и као инструмент за разумевање непознатих речи (то значи да треба проширити предавачку перспективу – и, кроз предавања и вежбања, помоћи ученицима да творбу речи савладавају у два смера: од творбених морфема ка дериватима, али и од готових деривата ка творбеним морфемама); 2) у одређивању лексичког минимума одредити и творбени минимум, тј. одредити нивое савладавања творбе речи (из чега следи да пре тога треба утврдити оне творбене јединице, процесе и моделе, који су савладивији од неких других и степеновати их у том смислу); 3) за странце је теже савладива употреба префикса који имају исту форму као фреквентни предлози; 4) теже савладиви су формално слични предлози, нпр. *по-* и *под-*.

Почетне премисе у вези са одређивањем творбеног минимума дали су Берман и др. (1968). Према овим ауторима, у творбени минимум улазе модели које карактерише: 1) прозрачна деривативност (у српском језику као пример могли бисмо навести модел *глаголсак творбена основа + -ач = именица која означава вршиоца радње или предмет у вези с радњом*); 2) висока фреквенција: у тзв. минимум улазе деривати којих има много

(нпр. именице које означавају вршиоца радње женског пола на *-ица* или *-ка*); 3) распрострањеност: у тзв. творбени минимум улазе фреквентни деривати карактеристични за разговорни или књижевноуметнички стил, а не само за, на пример, научни стил.

5. *СЕМАНТИЧКО-ДЕРИВАЦИОНИ РЕЧНИК* КАО ПОКАЗАТЕЉ НЕКИХ РЕГУЛАРНИХ ПРОЦЕСА У СРПСКОЈ ТВОРБИ РЕЧИ. Након објављивања двотомног *Семантичко-деривационог речника*, па и за време саме његове израде, објављено је неколико истраживања на материјалу овог речника. У неким од њих истражује се, управо, регуларност и системност творбених процеса у српском језику. Изнесени подаци и закључци тих истраживања могли би бити корисни у настави српског као страног језика.

5.1. *Тематска група за делове тела као једна од творбено најпродуктивнијих група у српском језику*. Семантичко-деривациони речник садржи деривациона гнезда именица које означавају делове тела и прво запажање гласи да, укупно посматрано, ова тематска група спада у оне које садрже највећи број деривата у српском језику и да зато заслужују посебну пажњу у настави српског језика као страног.

То значи да би се студентима могли задавати задаци у којима би се тражило да препознају значење или значења деривата из ових деривационих гнезда.

Ево неколико примера:

а) Може се, на пример, нацртати људска фигура, а затим тражити од студената да на њој доцртају делове одеће који су означени следећим дериватима:

(око)вратник, грудњак, ногавица, рукав, рукавица, кожњак (= кожна јакна), кожух, кожушак.

б) Деривате који означавају предмете унети у реченични контекст, а затим тражити од студената да препознају/претпоставе његово значење. На пример:

Столар је скратио ногаре на столицу.

Изгубила је прстен јер јој је спао с руке.

Теško ми је да увучем конач у иглу јер не видим добро ушицу.

Сломио се грлић на флаши.

Имам провидни ручни сат, па гледам како се окреће зупчаник.

в) Могло би се задати студентима да опишу занимања именована следећим именицама, а затим повести разговор о оним занимањима која су данас ретка:

прстенар, рукавичар, зубар, језичар, кожар, кожухар.

г) Неким дериватима мотивисаним именицама које означавају делове тела означава се место. У питању су различити типови места – места на тело у којима су смештени неки органи или места на којима се врши каква радња или се шта чува. Студентима се може задати да претпоставе о каквим се местима ради, а затим и да по угледу на дате именице изграде још неке, користећи се, на пример, продуктивним суфиксом *-иште* за грађење именица које означавају место вршења какве радње:

ножиште, очиште, очница, рукавичарница, ручаоница, брадиште, зубиште, кожара, кожарница, костурница, образовалиште.

5.2. Глава и рука – творбено најпродуктивније именице које означавају делове тела. Подаци из Семантичко-деривационог речника указују на чињеницу да све именице које означавају делове тела нису подједнако деривационо продуктивне. Највише деривата имају следеће лексеме из ове тематске групе: 1. *глава* (68 деривата); 2. *рука* (55 деривата); 3. *кост* (44); 4. *зуб* (43); 5. *језик* (32); 6. *око* (30); 7. *прст* (28); 8. *брада* (26); 9. *лик* (19); 10. *ухо* (19); 11. *шака* (19). Са странцима који уче српски као страни језик било би најкорисније обрадити деривациона гнезда управо ових именица које имају највише деривата.

Навешћемо неколико примера за могућа вежбања:

а) Одредите значења подвучених речи у следећим реченицама:

Тешко је трпети његову младалачку безглавост.

У заглављу документа напишите своје име и презиме.

Поглавар Српске православне цркве посетио је Грчку.

Професорка нас је замолила да прочитамо два поглавља књиге.

б) Заокружите деривате чије је значење у вези са именицом *рукав*:

рукавчић, рукат, руковацац, рукавац, руковање, руководицац.

в) Подвуците реч која значи *који нема браду, сасвим млад, неискусан*:

дугобрад, жутобрад, голобрад, безбрад, оштробрад, брадавичав.

г) Шта значе следећи деривати именица *лик/лице*:

изобличити се _____

налицкати се _____

личити _____

личност _____

лични _____

д) Подвуците реч која представља назив једног прста. Шта значе остале наведене речи?

прстохват, кажипрст, напрстак, прстен, прстенција, прстатост.

5.3. У деривационима гнездима назива за делове тела има највише именица. У српској лингвистици обично се мисли да је основна функција творбе речи у томе да од једне врсте речи настане нека друга. Овакво мишљење имао је Александар Белић и оно се касније само понављало. Ево шта каже А. Белић (1949: 51): „Сви знаци показују да је већина наставака у нашем језику имала структурално значење, тј. да се помоћу њих обележавала нова врста речи у коју је каква реч друге врсте прешла променивши, наравно, своју функцију.” Међутим, статистички подаци који су наведени у другом тому *Семантичко-деривационог речника* недвосмислено указују на то да се творбом речи гради убедљиво највише именица, и то од свих врста речи, укључујући и именице. Табела која следи јасно то показује.

број мотивних речи	број мотивисаних именица	број мотивисаних придева	број мотивисаних прилога	број мотивисаних глагола
75 именица	2838	1530	393	863
15 придева	565	306	120	248
31 глагол	1232	489	185	624

Табела 1. Мотивне и мотивисане речи у СДР

Пошто деривациона гнезда именица које означавају делове тела спадају у најрепрезентативнија у српском језику и према броју деривата и према њиховом значају, можемо претпоставити да су деривациона гнезда и других лексема најбогатија именицама. То значи да у настави српског језика као страног највише треба радити на увежбавању творбе именица. Ево примера за такве задатке.

а) Од именице *нога* начините именице које означавају:

- носиоца особине: _____
- део одеће: _____
- особину: _____
- предмет: _____

б) Од следећих мотивних именица начини именице које означавају носиоца особине: *глава* _____ *нос* _____ *трбух* _____.

в) Суфикс који се најчешће користи у творби именица које означавају особину од именица које означавају делове тела јесте суфикс: а) *-ство* б) *-ост* в) *-ина*.

5.4. У деривационим гнездима именица за делове тела највише је именица субјективне оцене. Именице које означавају делове тела граде

суфиксацијом најчешће именице субјективне оцене. Скоро све именице из ове групе имају по неколико деривата с овим значењем. Наводимо их: *вратак, вратина, вратић, грудацица, грудићи, дланић, дланчина, дланчић, леђанца, леђашица, ногетина, ножетина, ногица, ножица, ножичица, ножурда, ножуретина, ножурина, ношка, главетина, главић, главица, главичина, главичица, главњица, главура, главурина, главурда, главусина, главуча, главуца, главуша, главче, носак, носина, носић, носуљак, носурина, оканце, окашице, окце, оцце, оице, очице, очурде, очурине, прстенац, прстетина, прстић, трупак, трупцац, трупетина, трупич, трупчина, трупчић, удић, уснетина, усница, усничница, усташица, рукетина, рукица, ручекања, ручерда, ручетања, ручетина, ручина, ручица, ручурда, ручурина, уванце, увенце, увешце, увце, челанце, челце, чеоце, стомачина, стомачић, шакетина, шачетина, шачица, шачурина, брадетина, брадина, брадица, брадура, брадурина, брадускера, грланце, грлањак, грлашице, грлина, грлице, гроце, зубак, зубачић, зубекања, зуберина, зубина, зубић, зупчић, језичак, језичац, језичина, језичић, кожетина, кожица, кожурина, кожурица, коштура, коштурина, кошчина, кошчица, кошчурина, лишице, образина.*

Ова богата грађа такође може послужити као материјал за увежбавање продуктивних творбених модела у српском језику. Ево неколико примера:

а) Од оних мотивних именица које означавају делове тела, од којих је то могуће, изградите деминутиве изведене суфиксом *-це* или неком његовом варијантом.

б) Деминутивне варијанте именице *труп* гласе *трупич* и *трупчић*. По истом моделу начините деминутивне варијанте именица *длан* и *зуб*:

труп → *трупич* и *трупчић*

длан → _____ и _____

зуб → _____ и _____

в) По угледу на аугментатив и пејоратив именице *нога* → *ногетина*, начините аугментативе/пејоративе од следећих именица:

нога → *ногетина*, *глава* → _____, *прст* → _____, *труп* → _____, *рука* → _____, *шака* → _____.

г) Наведите бар по два аугментатива/пејоратива од следећих именица:

нога → _____ и _____; *глава* → _____ и _____;

нос → _____ и _____; *рука* → _____ и _____.

5.5. *Тежња ка системности.* Лексеме које спадају у једну тематску групу имају способност да развијају деривациона гнезда по истом моделу

и управо је системност у образовању деривационих гнезда један од показатеља да мотивне речи спадају у једну тематску групу. Тако, од ових именица настају: а) именице субјективне оцене (*главица, главетина*); б) именице које означавају носиоце особине (*главоња*); в) именице које означавају особину (*главатост*); г) предмет (*главчина*); д) вршилац радње, носилац занимања (*главар, главешина*); ђ) занимање, активност (*главарство*); е) термин из ботанике (*главатац*), ж) термин из зоологије (*главатица*); з) термин из осталих наука (*главутац*); и) појава (*главарина*); ј) партикуларизатор (*главнина, главница*), к) придев (*глават*); л) глагол (*главати, главити*).

Чак и ако све именице из ове тематске групе немају све ове деривате, оне имају потенцијалну могућност да их развију, што значи да ти деривати постоје као потенцијалне речи.² „Не би било необично када би ускоро настала именица **вратост* са значењем особине онога ко има широк или дугачак врат, пошто већ постоје *главатост, зубатост, грлатост, кошчатост* итд. Такође, именица **рукоња* би се брзо уклопила у систем и употпунила би групу именица које означавају носиоце неке особине, јер већ постоје *вратоња, главоња, носоња, брадоња, ушоња* итд. Пошто постоје именице *ножиште, очиште, зубиште, брадиште* и означавају место, лако је замислити настанак за сада непотврђених именица **грудниште, *носиште, *прстиште* итд.” (исп. Драгићевић 2009: 122).

Ученике који усвајају српски језик као страни треба упознати с овим деривационим одликама и омогућити им да разумеју механизме, што би омогућило да успешно претпостављају значења и оних деривата с којима се први пут срећу. То би се могло увежбавати оваквим вежбама:

а) Ако постоје потврде за именице *вратоња, грудноња, главоња, носоња*, можемо очекивати да као потенцијалне речи постоје овакви деривати и од осталих именица које означавају делове тела. Начините по наведеном моделу именице са значењем носиоца особине од мотивних речи *зуб* _____, *нога* _____, *око* _____.

б) Неке животиње добиле су називе према израженим деловима тела. Ево неколико модела за таква именовања: *главашица, носанка, прставац, уснача, ушара, ушарица, брадац, грлаш, зубатац*. Према неком од ових модела начините именице:

- именицу за животињу са израженим очима: _____
- именицу за животињу са израженим вратом: _____

² Термин *потенцијална реч* користимо другачије од И. М. Бермана (1968) и Л. Б. Трушине (1974: 69), који под потенцијалним речником подразумевају такав лексички фонд који ученицима није познат, али га могу реконструисати. Следећи уобичајену терминологију у славистичкој дериватологији, под потенцијалним речима подразумевамо оне које нису потврђене у речницима, а могу се начинити на основу продуктивних творбених модела, од општепознатих мотивних речи и афикса (исп. Драгићевић 2009).

6. **Закључак.** У настави страних језика пожељно је упознати ученике са регуларним процесима јер усвајањем регуларних модела, по аналогiji, странци могу развити своју компетенцију у познавању и употреби српског језика. Посебно је важно оспособити их за препознавање значења лексема са којима се до тада нису упознали. У српском језику, као и у другим словенским језицима, највећи део лексичког фонда сачињавају творенице, па је корисно упознати стране студенте са најфреквентнијим моделима за настајање оваквих лексема. Све ово води до закључка да се у раду са странцима посебно треба фокусирати на творбу речи и семантику. У том смислу, од помоћи може бити *Семантичко-деривациони речник*. На основу грађе из тог речника изнели смо податке и неколико закључака о творбеном систему српског језика: 1) *Тематска група лексема за делове тела је једна од творбено најпродуктивнијих група у српском језику.* 2) *Глава и рука су творбено најпродуктивније именице које означавају делове тела.* 3) *У деривационима гнездима назива за делове тела има највише именица.* 4) *У деривационим гнездима именица за делове тела највише је именица субјективне оцене.* 5) *Деривациона гнезда лексема које означавају делове тела показују тежњу ка деривационој системности.* Закључке смо илустровали примерима, а затим смо за ову прилику осмислили задатке чији је циљ да помогну да страни студенти усвоје регуларне творбене процесе у српском језику.

ЛИТЕРАТУРА

- Белић 1949:** Александар Белић, *Савремени српскохрватски књижевни језик*, II део: Наука о грађењу речи, Београд: Научна књига.
- Берман и др. 1968:** И. М. Берман, В. А. Бухбиндер, М. Л. Безденежных, *Формирование потенциального словарного запаса при обучению русскому языку как иностранному, Русский язык за рубежом*, 4, 57–60.
- Драгићевић 2008:** Рајна Драгићевић, *Деривациона гнезда именица које означавају делове тела из угла лексичког богаћења, Научни састанак слависта у Вукове дане*, 37/1, 371–389.
- Драгићевић 2009:** Рајна Драгићевић, *Потенцијалне речи у српском језику, Научни састанак слависта у Вукове дане*, 38/3, 119–127.
- Драгићевић 2012:** Рајна Драгићевић, *Семантичко-деривациони речник српског језика у лексиколошким истраживањима, Українська і слов'янська лексикографія*, Леонідові Сидоровичу Паламарчукові, Київ: Національна академія наук України, Інститут української мови, 105–114.

- СДР1:** Семантичко-деривациони речник, свеска 1: *Човек – делови тела*, редакторке: Даринка Гортан-Премк, Вера Васић, Љиљана Недељков, Нови Сад, 2003: Филозофски факултет.
- СДР2:** Семантичко-деривациони речник, свеска 2: *Човек – унутрашњи органи и ткива, психофизиолошка стања и радње, психофизичке особине, сродство*, редакторке: Даринка Гортан-Премк, Вера Васић, Рајна Драгићевић, Нови Сад, 2006: Филозофски факултет.
- Трушина 1974:** Л. Б. Трушина, Словообразование в системе преподавания русского языка иностранцам, *Русский язык за рубежом* 2 (30), 69–73.